

*Царьова Катерина Сергіївна,
аспірант кафедри психології*

Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Постановка проблеми. Процеси глобалізації, інформатизація соціального середовища, політичні, культурні, наукові, релігійні маніпуляції та багато чого іншого, в останній час, стали виступати системними чинниками, які об'єктивно впливають на людину та значно змінюють звичне для неї навколишнє середовище. Проблема людського існування ще більше актуалізується якщо її розглядати не в площині макросоціальних параметрів, а в площині мікросередовищних проявів. Індивіди щодня вступають в конфлікт взаємодію з оточуючими та стикаються з проявами насильства. Причинами та умовами цього стає наявність різних базових цінностей, моральних якостей, особливості соціальної перцепції, відмінності поведінки та життєвого досвіду, незадоволення комунікацією, розподіл матеріальних цінностей тощо.

Загальновідомо, що проблема насилля походить своїм корінням з стародавніх часів. Так, в біблейському сюжеті про Авеля та Каїна, ми осягаємо драматизм ситуації, викликаний тим, що Абель, усвідомлюючи небезпеку, через певний психологічний стан (загостреного почуття провини) не опирається обставинам, та йде з Каїном в поле, де і гине від його руки. А, у романі великого російського письменника М. Ф. Достоевського «Злочин і покарання» власно й сам Родіон Розкольников, і лихварка Олена Іванівна й інші герої стають жертвами, як деструктивних міжособистісних стосунків, так і власних імпульсних спонук. Як ми вважаємо, з тих часів мало, що змінилося у людських стосунках, а за наявності нового соціального контексту такі приклади стали дуже поширеними та звичайними.

Отже розгляд міжособистісних конфліктів і проявів насильства в малих соціальних групах є достатньо актуальною психологічною проблемою сьогодення, яка потребує свого подальшого системного вивчення на рівні пошуку оптимальних засад як для їхнього запобігання, так і для задовільного вирішення.

Аналіз досліджень і публікацій. Вчені по-різному як розглядають, так і визначають міжособистісні конфлікти. Але за звичай, під ними розуміють зіткнення протилежних поглядів, інтересів і дій окремих людей та їх груп (Л. Е. Орбан-Лембрик [6], В. В. Третьяченко [7] та ін.). Міжособистісний конфлікт виступає інтерперсональним зіткненням і в ньому проявляються як індивідуальні, так і соціальні аспекти взаємодії людей, які належить або до однієї, або до різних соціальних груп.

Проблема такого конфлікту полягає у тому, що не своєчасне вирішення або затяжний його характер на індивідуальному рівні може призвести до неврозів, хворобливих станів, психосоматичних розладів, стресів, фрустрації тощо. Але, разом із цим, міжособистісний конфлікт на соціальному рівні призводить до стійкого розладу стосунків між взаємодіючими людьми, до встановлення ворожих, непримиримих ставлень та навіть винищення насильницьких дій. Останні у словнику С. І. Ожегова визначаються як застосування фізичної сили до когось-небудь, примусова дія, утиск, беззаконня [5]. При цьому, багато дослідників й особливо зарубіжних (А. Адлер, А. Бандура, Л. Берковіц, К. Лоренс, В. Мак-Даугалл, З. Фрейд, Е. Фромм та ін.) ототожнюють дане поняття з агресією, садизмом, придушенням, соціальною та індивідуальною деструкцією, в результаті чого людина перетворюється на жертву [1].

Найбільш розробленою, у цьому контексті, є проблема агресії, якій присвячено багато наукових праць. Проте, поки що не існує єдиного підходу у визначенні її природи та генезису. Наприклад, К. Лоренс стверджував, що інстинкт агресії має еволюційне значення, Дж. Доллард агресію розглядає крізь призму фрустрації, В. Мак-Даугалл і представники психоаналізу – крізь призму інстинктів, а Е. Фромм – в спектрі біологічних і соціальних детермінацій [8]. А. Бандура та його послідовники виникнення людської агресії пов'язують з навчанням, найважливішими механізмами якого є наслідування, зараження та підкріплення, а С. Мілграм вважає головною причиною насилля зняття вантажу особистої відповідальності [1]. Таким чином, можна говорити як про біологічну, так і про соціальну детермінацію агресії, а разом із цим і про соціально-біологічну природу насильства.

З іншого боку, розглядаючи проблему міжособистісних конфліктів і насильства в малих соціальних групах та їхніх наслідків важливо вичленити ті психологічні особливості, які відповідатимуть характеристичі як тих хто вчиняє насильства, так і тих хто стає його об'єктами. Це сукупність індивідуально-психологічних, соціально-психологічних ознак, які роблять можливим перетворення індивіда як на насильника, так й на жертву.

Академік С. Д. Максименко зазначає, що серед найактуальніших проблем сучасного соціального середовища набувають чільного статусу тактика і стратегія набуття особистістю так званого вітагенного досвіду – досвіду виживання й пристосування до життя [3]. У зв'язку з цим, насилля може бути розглянуто або як чинник, який забезпечує особистості виживання та пристосування до умов життєдіяльності (прогрес), або як чинник регресивного порядку. Більше того, якщо говорити про тактику й стратегію, слід розглядати саме ефективність такого пристосування, а разом із ним – ефективність тієї або іншої поведінки відносно визначеного соціокультурного середовища.

З цього приводу С. Д. Максименко зазначає, що привласнення культурно-історичного досвіду у вигляді засобів-знаків, що починається на певному етапі онтогенезу, відбувається у власній активності індивіда, спрямованій на задоволення існуючих потреб [3]. Отже, методологічним підґрунтям ґрунтового розгляду проблеми як міжособистісного конфлікту, так й насилля ми вважаємо принципи генетико-моделюючого методу. Цей метод має за мету вивчення самої цілісності особистості у її системному розвитку, а джерельним витоком її виступає потреба, як суперечлива єдність біологічного та соціального, що визначає виток існування особистості.

Як відомо, під системою (система – від гр. σύστημα – ціле, складене з частин, поєднання) розуміється множина елементів з їхніми зв'язками та відносинами, які складають певне цілісне утворення. При цьому, системний об'єкт не дається дослідникові безпосередньо як система, а постає як результат зіставлення складних, суперечливих і разом із тим взаємопов'язаних властивостей та характеристик об'єкта. Експліцитне вираження системності, як обов'язкової умови, передбачає перехід від феноменалістської фіксації властивостей об'єкта до спеціального теоретичного конструювання моделей, які найбільш адекватно виявляють системну будову та сутність об'єкта [7].

Є. М. Богданов і В. Г. Зазикін на підставі принципу системності здійснили спробу виокремити кілька груп психологічних протиріч, які складають основу міжособистісного конфлікту [2]. Вчені виокремили три групи відповідних протиріч. До першої групи вони віднесли психологічні протиріччя, які пов'язані з дією без свідомих суб'єктивних чинників (мотиви, потяги, потреби, природні інстинкти тощо). Джерелом таких проявів можуть бути психічні травми, які отримані у дитинстві. Власно, протиріччя, що викликані дією безсвідомих чинників, пов'язані з проявом неусвідомлених, але сильних спонукальних причин, які не конгруентні існуючій реальності. Як наслідок, виникають сильні внутрішньоособистісні конфлікти, які призводять до того, що особистість стає дезадаптованою та дезінтегрованою і, таким чином вступає у конфліктну взаємодію з оточуючими.

Другу групу складають психологічні протиріччя, які пов'язані з дією індивідуально-типологічних і характерологічних чинників. Індивід хоча й усвідомлює власні психологічні якості, але ця усвідомленість не завжди призводить до довільної регуляції власної поведінки. Ці протиріччя призводять до зіткнення різних суб'єктів взаємодії й визначається як психологічна несумісність або несумісність стилевих характеристик діяльності.

Третю групу складають протиріччя, які пов'язані з особливостями спрямованості особистості та її досвіду. Вони проявляються, коли відбувається не співпадіння між очікуваним (або бажаним) та реальним (або наявними реальними можливостями). На підставі цього у людини можуть виникати фрустрація, агресія, які й ускладнюють соціальну взаємодію з іншими.

Проте з зазначених позицій є доречним спробувати проаналізувати системні якості феномену насилля. Ми вважаємо, що принцип системності можна застосовувати як для аналізу феномену конфлікту, так й для розгляду феномену насилля.

Метою даної статті є розгляд міжособистісних конфліктів і проявів насилля на підставі принципів системності, а також пошук оптимальних засад як для запобігання, так і вирішення конфліктів у малих соціальних групах.

Виклад основного матеріалу. В аналізі системних якостей феномену насилля методологічним підґрунтям стала теорія управління соціальними системами, згідно з якою, будь-яке соціальне явище показує собою складну недетерміновану (нелінійну) систему [7]. Це дозволяє:

- 1) відійти від пошуку єдиної детермінанти;
- 2) відмовитися від розуміння зв'язку «причина-наслідок» та визнання кумулятивної причини, яка дозволяє накопичення деякої критичної маси змін (наприклад, накопичення невдоволення дією партнера по спілкуванню);
- 3) порушення прямих звичних співвідношень між певними параметрами та виникнення новоутворень (наприклад, дезорганізація або креативізація).

Отже ми виокремлюємо такі системні якості феномену насилля.

По-перше, насилля відрізняється своєю складністю. Складність у певному значенні можна тлумачити як міру його розуміння, оскільки прояви насилля зумовлені ціннісними орієнтаціями особистості, її установками, соціальними умовами, соціальним контекстом і т. ін.. Насилля може бути як деструктивним, так і виправданим.

По-друге, йому властива багатомодальність, що є шляхом до пізнання будови складної системи та особливостей його активності. Оскільки насилля є складним явищем, то існує більше суджень про його властивості й тим обмеженішими є можливості його опису мовою будь-яких загально визначених наукових дисциплін.

По-третє, дифузність або розмитість насилля зумовлена тим фактом, що крім формально встановлених зв'язків існує найскладніша система неформальних зв'язків, соціальних залежностей та міжособистісних відносин, у яких воно інсталується.

По-четверте, інерційність виявляється у тому, що між поданням впливу на вхід системи та відгуками на виході проходить у загальному випадку певний період часу. Затримка відгуку може бути достатньо великою (наприклад, сучасні трансформації в українському суспільстві не знаходять відповідного відгуку у значної частини суспільства), що система за цей час може істотно змінитися.

По-п'яте, для насилля характерними є прояви нелінійності, які виникають з причини існування найскладніших залежностей, які не вдається подати в аналітичній формі. Нелінійність перешкоджає побудові агрегованих лінійних моделей на підставі методів лінійної та стохастичної апроксимації.

Як відомо, найбільший рівень насилля, на сьогодні, спостерігається у сфері інформаційного обміну. І це пов'язано не тільки з демонстрацією по телебаченню, в Інтернеті різних бойовиків або програм, в яких домінують сцени насилля. Достатньо проїхати в суспільному транспорті, щоб на вербальному та невербальному рівнях відчути його особливості. Але якщо, більшість дослідників намагаються пов'язати показ сцен насилля із зростанням тяжких злочинів, то ми звертаємо увагу на збільшення кількості людей, які унаслідок «інформаційного насилля» підвищують свою емоційну нестійкість і, відповідно, або самі стають насильниками, або підвищують власний рівень вразливості.

Ще один аспект деструктивного впливу соціального середовища – це коли інформаційний обмін призводить до проявів гіперконформізму особистості. Так, відомі приклади коли жертва, так і не змогла дочекатися допомоги від сусідів, які хоча і чули її крики про допомогу, але не відреагували на них. Це відбувається на підставі того, що індивід розглядає інших людей як джерело інформації необхідної для визначення правильного вибору поведінки в неоднозначній ситуації. Коли людина не знає, як правильно поступити, вона звертає свою увагу на інших і наслідуює їх вибір.

Проте, у даному випадку ми можемо зіштовхуватися з такими властивостями соціальної системи, як контрінтуїтивність. Згідно цього принципу не можна точно описати, як поводитиме себе система, якщо при цьому спиратися на попередній досвід. Наприклад, дії людини можуть викликати іншу реакцію у оточуючих, хоча конкретна ситуація, яка мала місце у попередньому досвіді людей, мала позитивні результати й навпаки.

Індивід може стати об'єктом насилля й в абсолютно іншій ситуації. Так, якщо ми знаходимося в стані паніки або налякані і не знаємо, що робити, то інші, яких ми розглядаємо як цінні джерела інформації, можуть бути ще більш ірраціональні. Приклади такої поведінки особливо трагічні, коли маємо справу з проявами неструктурованого насилля (терористичний акт).

Слушним виявляється наголос на такому системному принципі, як принцип локально-інтегративної зв'язності. Тобто, коли прояви цілеспрямованих систем не можна правильно описати та передбачити, якщо достатньою мірою є не зрозумілими прояви кожного атомарного елемента цієї системи, яка має властивості саморегуляції та цілепокладання в своїй автономній поведінці. Таким атомарним елементом агресивних проявів особистості у значній мірі виступають її внутрішні психічні стани. Тобто особистість, як суб'єкт насилля має внутрішню обумовленість своєї соціальної активності особливостями психічної саморегуляції.

Власне, психічні стани виявляються статичними моментами психічних проявів індивіда, різними видами інтегрованого відбиття впливу на суб'єкт як внутрішніх, так і зовнішніх стимулів без виразного усвідомлення їхнього предметного змісту. До таких психічних станів як правило відносять афект, бадьорість, депресію, захоплення, сум, втому й т. ін.. У цілому, існування індивіду складає безперервний процес продукування його психічних станів, в яких виявляється ступінь урівноваженості психіки з вимогами навколишнього середовища.

Разом із цим, між психічними станами особистості та його соціальною активністю існують певні залежності. Наприклад, такі психічні стани як страх і стрес підвищують рівень прояву агресії. Страх підриває впевненість людини у тому, що вона зможе самостійно протистояти небезпеці, а стрес – звужує фокус уваги людини та знижує її здатність критично мислити.

З цього приводу російський вчений А. П. Назаретян відзначає, що з ускладненням соціальної організації

помножуються моральні, правові та інші обмеження й оскільки вони звужують вибирання засобів, які кожен індивід має право використовувати для здійснення своїх намірів, вони значно розширюють вибір цілей, успіху в досягненні яких кожен має добиватися самостійно [4]. Проте, деградація системи завжди починається з збільшенням міри свободи її окремих елементів: це спостерігається у разі соціального бунту, смерті багатоклітинного організму, руйнуванні атома і т. ін.. Але, людина, залишаючись живим організмом, ще і обростає формальними і неформальними рольовими обмеженнями, і чим більше багатство культурних зв'язків і стосунків, тим ширше свобода вибору. А саме різноманіття вибору дозволяє системі розвиватися в часі (еволюціонувати).

Слід зауважити, що розвинені демократії поєднують терпимість до різноманітності політичних думок з нетерпимістю до дрібних порушень правопорядку (переважно процедурним питанням). Правовий механізм орієнтований на уніфікацію законних вимог до індивідуальної поведінки, що забезпечує змістовну різноманітність діяльностей. Нагадаємо, що принцип необхідної різноманітності виявляється одним із головних принципів теорії управління соціальними системами.

Доцільно зробити наголос й на такому системному принципі, як емерджентність. Цей принцип вказує на можливість виникнення особливих (нових) властивостей, при об'єднанні елементів у цілісну систему. Мається на увазі поява таких властивостей, появу яких не можна було б заздалегідь передбачити або вгадати, спостерігаючи за поведінкою ізольованих частин. При цьому відмінність емерджентності від цілісності полягає в тому, що цілісність передбачає виникнення таких нових властивостей системи, задля яких і була створена система, а емерджентність говорить про можливість появи нових і несподіваних властивостей, які не планувалися й не очікувалися. Нові властивості можуть бути як корисними, так і шкідливими й небажаними, якщо оцінювати їх з позиції системних цілей. Емерджентні властивості не обов'язково можуть бути узгоджені із функціональними можливостями системи. Більше того, вони можуть їм суперечити й навіть руйнувати їх.

Людина, щоб жити у суспільстві або функціонувати в межах певної соціальної групи, повинна кожного разу обмежувати власні егоїстичні домагання. Навіть тоді, коли виникає конфлікт вона повинна вірно орієнтуватися у соціальному просторі, враховувати егоїзм інших, оскільки тільки так можливо задовольнити власні потреби. Навіть саме насилля є тільки спробою вирішити конфлікт, але й воно не є останнім засобом досягнення мети. Отже, людське суспільство організовано таким чином, що егоїзм одних нейтралізується егоїзмом інших, а від так виявляється, що порок працює на стабільність, а то і на людські чесноти. Більше того й гуманізм може стати деструктивним, якщо він не буде базуватися на самокритичі та тверезому скепсисі. Або вірно й те, що «боротьба добра із злом» регулярно народжувала нове зло. Але вірно й те, що реальна влада розуму зростає в тій мірі, в якій суб'єкт, нарощуючи ранги рефлексії, навчається контролювати природні імпульси. І лише поєднуючи могутність з мудрістю, розум отримує шанс стати універсальним.

Таким чином, психологічна проблема міжособистісних конфліктів і проявів насилля у малих соціальних групах полягає в тому, щоб максимально раціоналізувати мислення індивіда, яке витісняє грубі форми прояву індивідуального насильства. Саме когнітивна складність психіки здатна якісно стримувати імпульсні (емоційні) спонуки особистості. Тільки наявність конгруентності між зростанням влади розуму та наростаючими рангами рефлексії сприяє підвищенню контролю над біологічними імпульсами. Більше того системне поєднання могутності з мудрістю, призводить до універсалізації як індивідуального, так й групового розуму.

Висновки.

1. Міжособистісний конфлікт є гострим протиріччям усвідомленого або не усвідомленого характеру, який виникає між індивідами у процесі соціальної взаємодії, на підставі існування протилежних, несумісних тенденцій, мотивів, інтересів і типів поведінки. Психологічними причинами виникнення міжособистісних конфліктів, у яких застосовується насилля є суттєві розбіжності між людським мисленням, імпульсивністю дій (наявність амплітудно-вираженого емоційного стану) і рівнем рефлексії.

2. При аналізі міжособистісного конфлікту доречно використовувати принцип системності, який надає можливість цілісно сприймати об'єкт дослідження. Таке виявляється слухним й при дослідженні феномену насилля, який володіє системними якостями (складність, багатомодальність, дифузність, інерційність, нелінійність), утворює складну недетерміновану (нелінійну) систему, яка не може бути всебічно вивчена, якщо до неї не застосовувати системні принципи аналізу (контринтуїтивності, локально-інтегративної зв'язності, емерджентності).

3. Деструктивний вплив чинників соціально-інформаційного середовища призводить до напруги між суб'єктами конфліктної взаємодії, «закриває» доступ до конструктивних стратегій поведінки та генерує насилля як єдиний засіб розв'язання конфлікту. Оскільки всяка система пізнається тільки зовні, ґрунтовне розв'язання міжособистісного конфлікту стає можливим коли соціальне середовище або соціальна група надає можливість індивіду для сублімації власних негативних імпульсних спонук, які інсталюються в різних формах «просоціального насильства». Наявність «соціальних зливників» призводить до зниження градусу насильства у соціальних групах і позбавляє індивіда можливості накопичувати негативні емоції. Навпаки, накопичення негативних емоцій призводить до скорочення розміреності свідомості, сплюсненню картини світу, породжує одноманітність думок і тим самим породжує ще більшу амплітуду проявів насильства в міжособистісних стосунках.

Резюме. У статті розглядаються психологічні особливості конфліктів та проявів насильства на міжособистісному рівні. Зроблений аналіз вітчизняних і зарубіжних теоретико-методологічних підходів до проблеми міжособистісного конфлікту та насилля. Зазначено, що існує множина соціально-психологічних причин виникнення міжособистісного конфлікту та вибору насилля як засобу його вирішення у малій соціальній групі. З'ясовано, що міжособистісний конфлікт має системні прояви, а насилля володіє системними якостями та до його аналізу доречно застосовувати принципи системного підходу. Констатовано, що на тепер, найбільший рівень конфліктності та насильства спостерігається у сфері інформаційного обміну. Запропоноване системне розв'язання конфліктів і запобігання проявам насилля на міжособистісному рівні. Джерел – 8. **Ключові слова:** мала соціальна група, міжособистісний конфлікт, насилля, принципи системного підходу, системні якості.

Резюме. В статье рассматриваются психологические особенности конфликтов и проявления насилия на межличностном уровне. Сделан анализ отечественных и зарубежных теоретико-методологических подходов к проблеме межличностного конфликта и насилия. Определено, что существует множество социально-психологических причин возникновения межличностного конфликта и выбора насилия как средства его разрешения в малой социальной группе. Установлено, что межличностный конфликт имеет системные проявления, а насилие обладает системными качествами и к его анализу целесообразно применять принципы системного подхода. Констатировано, что сегодня, наибольший уровень конфликтности и насилия наблюдается в сфере информационного обмена. Предложено системное разрешение конфликтов и предотвращение проявления насилия на межличностном уровне. Источников – 8. **Ключевые слова:** малая социальная группа, межличностный конфликт, насилие, принципы системного подхода, системные качества.

Summary. The article deals with the psychological characteristics of conflict and violence at the interpersonal level. Made an analysis of domestic and foreign theoretical and methodological approaches to the problem of interpersonal conflict and violence. It was determined that there is a multiplicity of socio-psychological causes of interpersonal conflict and the choice of violence as a means to resolve in small social group. It was established that interpersonal conflict has systemic manifestations, and violence has a systemic character and to its analysis it is advisable to apply the principles of system approach. It was stated that today, the highest level of conflict and violence observed in the field of information exchange. Proposed systemic resolution of conflicts and prevention of violence at the interpersonal level. Sources – 8. **Keywords:** small social group, interpersonal conflict, violence, principles of system approach, system quality.

Література

1. Аронсон Э. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме. / Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. – СПб.: прайм – ЕВРОЗНАК, 2002. – 560 с. – (Серия «Психологическая энциклопедия»).
2. Богданов Е. Н. Психология личности в конфликте: [учебное пособие] / Е. Н. Богданов, В. Г. Зызыкин. – [2-е изд.] – СПб.: Питер, 2004. – 224 с.
3. Максименко С. Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии) / С. Д. Максименко. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2000. – 320 с.
4. Назаретян А. П. Антропология насилия и культура самоорганизации: очерки по эволюционно-исторической психологии / А. П. Назаретян. – [изд. 2-е, испр.]. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 256 с. – (Синергетика в гуманитарных науках).
5. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов – [ок. 57 000 слов / под ред. Н. Ю. Шведовой]. – [17-е изд., стереотип.] – М.: Рус. яз., 1985. – 797 с.
6. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія професійної комунікації: [монографія]. / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Чернівці: Книги - XXI, 2009. – 528 с.
7. Третьяченко В. В. Управлінські команди: методологія і теорія, формування і розвиток: [монографія] / В. В. Третьяченко. – Луганськ: Видавництво Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, 2004. – 300 с.
8. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм; [пер. и авт. вступ. ст. П.С. Гуревич]. – М.: Республика, 1994. – 447 с. – (Мыслители XX века).

Подано до редакції 13.05.2012